

BERDAK YUSUF,
*filologiya fanlari nomzodi,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy xodimi*

“ABUSHQA” LUG'ATI HAQIDA

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlardan biri – “Abushqa” haqida so'z boradi. U Britaniya muzeyida, Saltikov-Shcherdin Peterburg kutubxonalarida va Peterburgdagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar bo'limida, Vena, Turkiya, va Tehrondagi Malak kutubxonalarida, uchitasi O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Kalit so'zlar: “Abushqa”, Navoiy asarlari lug'ati, qo'lyozma, nusxa, lug'atshunoslik, Mustaf binni Sodiq.

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается об одном из словарей, составленных по произведениям Алишера Навои – “Абушка”. Хранится в Британском музее, Салтыково-Щердинских Петербургских библиотеках и Отделе рукописей Института востоковедения в Санкт-Петербурге, Малакских библиотеках в Вене, Турции и Тегеране и трех в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана.

Ключевые слова: “Абушка”, словарь произведений Навои, рукопись, копия, лексикография, Мустафа бинни Садык.

ABSTRACT

The article talks about one of the dictionaries compiled for the works of Alisher Navoi – “Abushkha”. It is kept in the British Museum, Saltykov-Shcherdin Petersburg Libraries and the Department of Manuscripts of the Institute of Oriental Studies in St. Petersburg, Malak Libraries in Vienna, Turkey, and Tehran, and three in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

Key words: “Abushqa”, dictionary of Navoi's works, manuscript, copy, lexicography, Mustafa binni Sadiq.

Alisher Navoiyning boy adabiy merosi mavjud. Ana shu adabiy merosni to'liq o'qib, tushunish uchun uning asarlariga lug'atlar tuzilgan. Turli zamonlarda tuzilgan bunday lug'atlarning soni 20 dan ortiqdir.¹

Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlardan biri “Abushqa”dir. Ushbu asarning shartli nomi

¹ Fattohov X. “Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlar”, “O'zbek tili va adabiyoti”, №4. 1973. – B. 79.

“Abushqa” bo‘lib, u mazkur lug‘atning birinchi so‘zidir. “Abushqa”, “xotin kishi bilan nikoh ah-dida bo‘lgan erkak; er” ma’nosini bildirib, u Navoiyning to‘rtta asarida uchraydi:

*Bir yondin o‘g‘ul g‘amu shikanji,
Bir yondin abushqa dardu ranji.
(Layli va Majnun, IX-260)*

*Yamon tillik bo‘lsa, abushqa ko‘ngli andin yarolig‘.
(Mahbub ul-qulub, tanqidiy matn, Leningrad, 1948, 56-bet)*

*O‘zga abushqadin jamila qizi bor erdi.
(Tarixi anbiyo va hukamo, XVI – 175)*

Bir qatla bir zaifani aning mahkamasig‘a kelturdilarki, ikki abushqasi bor. (Nasoyim-ul-mu-habbat, tanqidiy matn, Toshkent, 2021. 278-279-betlar)

“Abushqa” 1862-yili A.Vamberi tomonidan misollarisiz venger tiliga tarjima etilgan. 1868-yili esa Velyaminov-Zernov tomonidan fransuz tiliga tarjima qilinib, Peterburgda nashr etilgan. Asarning ilmiy nashrini Bosim Atalay “Abushqa lug‘ati va yo Chag‘atay so‘zlugi” (Anqara, 1970) nomi bilan Turkiyada nashr etgan. Bu asarning ko‘plab nusxalari bo‘lib, eng eski nusxasi 1560-yili ko‘chirilgan.² “Abushqa” qo‘lyozmalari katta hudud bo‘ylab tarqalgan. U Britaniya muzeyida, Saltikov-Shcherdin Peterburg kutubxonalarida va Peterburgdagi Sharqshunoslik instituti qo‘l-yozmalar bo‘limida, Vena, Turkiya, va Tehrondagi Malak kutubxonalarida, uchitasi O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Bu asar 1544-yilda Istanbulda yozilgan.

“Abushqa” lug‘ati asosan Navoiy asarlaridagi so‘zlarni izohlashga bag‘ishlangan. Ammo unga Iskandar Mirzo, Shayxiy, Lutfiy, Mavlono Hoji So‘g‘diy, Darvish Nozikey, Kamoliy, Kamoli Turbaty, Kamoli Ummiy, Qutbiy, Mir Saidi Kobuliy, Naimiy, Husayn Boyqaro, Binoiy, Mir Haydar, Bobur Mirzo, Ubayd Xon, Nizomiy, Hotifiy, Attori Tuny kabi adiblardan ham misollar olingan.³

“Abushqa” lug‘atining tuzuvchisi haqida ziddiyatli fikrlar mavjud. Hozirgacha mazkur lug‘atning muallifi noma’lum deb kelinardi. Ammo keyingi paytlarda uning tuzuvchisi aniqlanganligi haqida fikrlar paydo bo‘lmoqda. B. Hasanov “Abushqa” haqida “Tuzuvchisi noma’lum hisoblana-di. Lekin uni aniqlash uchun harakatlar yo‘q emas”,⁴ deydi. Va u davom etib “Bizga bu safar ham lug‘at muallifining “Rumi” nisbatini aniqlashda qo‘l kelgan “Sangloh” yordam berdi. ...ammo Tole Haraviyning “Badoyi al-lug‘at” va Rumiyning “**Abushqasida** (ta’kid bizniki – B.Y.)” *terak* lug‘at maqolasi bor”,⁵ – deydi. Ko‘rinib turibdiki B.Hasanov “Abushqa”ning tuzuvchisi Rumi ekanligini ta’kidlamogda. U yana davom etib yozadi: “Shunday qilib, Rumi lug‘atining “Abushqa” deb yuritilishi to‘g‘ri ekanini yana bir bor va asosli ravishda qayd qilsak bo‘ladi”.⁶ E.Umarov “Ushbu lug‘atning (*“Abushqa” lug‘ati – B.Y*) Vena va Tehron nusxalarini solishtirish shuni ko‘rsatadiki, har ikkala lug‘at oxirida *“tamat ul kitob bi tavfiq al mulk al vahhob Mustafu bin*

² Caferoğlu A. Turk Dili Tarihi. II. Istanbul. 1984, – B. 224-225.

³ Niyazi. Nevāyīnin sözleri ve Çağatayca tanıklar. Hazirlayan Mustafa S. Kaçalın, Ankara, 2011, 18-S.

⁴ Hasanov B. Javohir xazinalari. – T.1989. – B.17.

⁵ Hasanov B. Ko‘rsatilgan asar. – B.18.

⁶ Hasanov B. Ko‘rsatilgan asar. – B.19.

Sodiq” deb yozilgan. Bundan ko‘rinadiki, ushbu lug‘at turk olimi Mustafo binni Sodiq tomonidan tuzilgan. Afsuski, lug‘atshunosning nomi shu vaqtgacha noma’lum edi. Endi katta mehnat sarflab lug‘at tuzgan olimning haqiqiy ismi-sharifi aniqlandi. Lug‘at Mustafo binni Sodiq tomonidan tuzilganligi har ikkala lug‘at oxiridagi quyidagi to‘rtlikdan ham ko‘rinib turibdi:

*Man navishtam sarf kardam ro‘zgor,
Man namonam in bimonad yodgor.
Xudoyo biyomurz on bandaro,
Ki al hamd xond navisandaro.
Men kunlarni sarf qilib yozdim uni,
Men qolmayman (lug‘at) qoladi yodgor.
Xudoyo saqlasin bu bandani,
O‘qiganga ham yozilganga ham hamdlar bo‘lsin”.⁷*

Birinchidan “*tamat ul kitob bi tavoriq al mulk al vahhob Mustafo bin Sodiq*” jumlasidagi “mulk” so‘zi xato transliteratsiya qilingan. U “mulk” emas, “malik” ملك shaklida bir xil yozilgani uchun E.Umarov buni malik deb emas, mulk deb xato o‘qigan. Shuningdek, “vahhob” so‘zi xato ravishda kichik harf bilan yozilgan. Bu jumlada u atoqli ot bo‘lgani uchun katta harf bilan yozilishi kerak. Demak, mazkur arabcha jumla “*tamat ul kitob bi tavfiq al malik al Vahhob Mustafo bin Sodiq*” deb yozilsa to‘g‘ri bo‘ladi va u shunday tarjima qilinadi: “Kitob podshoh al Vahhob Mustafo bin Sodiq ko‘magi bilan tugallandi”. Ma’lum bo‘ladiki, lug‘at Mustafo bin Sodiq tomonidan tuzilmaydi, balki uning yordamida boshqa odam tomonidan yozib tugallanadi.

Ikkinchidan har ikkala lug‘at oxirida Mustafo binni Sodiq deb yozilgan bo‘lsa, nahotki buni Velyaminov-Zernov, A.K.Borovkov va boshqalar ko‘rishmagan! Bizningcha, ular buni ko‘rishgan. Yuqoridagi jumladagi Mustafo binni Sodiq lug‘at tuzuvchisi bo‘lmaganligi uchun ham olimlar bunga e’tibor berishmagan. Uchinchidan, keltirilgan to‘rtlikdan lug‘at Mustafo binni Sodiq tomonidan tuzilganligi ko‘rinib turgani yo‘q-ku!

Yaqinda turkiyalik olim Mustafo Qachalin “Abushqa”ni nashr etdi.⁸ Kitob kirish, matn, indeks va faksimilyelardan iborat. V.Velyaminov-Zernov “Abushqa”ning nomini mazkur asarning bir qo‘lyozmasidagi nomiga asoslanib “al-lug‘atu navoiyya val istishhodotul chag‘atoiyya”, deydi. Mustafo Qachalin ham lug‘atni shu nom bilan nashr qiladi. Mazkur lug‘atning “Abushqa”dan boshqa, “Lug‘ati Abushqa”, “Kitobu lug‘ati Abushqa”, “Abushqa dar lug‘ati chag‘atay, “Lug‘ati Navoiy”, “Lug‘ati Mavlono Navoiy”, “Lug‘ati Mir Alisheri Navoiy”, “al-lug‘at alo lisoni Navoiy”, “al-lug‘atu Navoiyya val istishhodotul chag‘atoiyya”, “Kitobul lug‘a fi lisoni jag‘atay”, “Kitobu lug‘ati jag‘atay” kabi turli xil nomlar bilan ataladi.⁹ Noshir “Abushqa”ning tuzuvchisi haqida “Asarning tuzuvchisi noma’lum edi. Niyoziyning usmonli turk adabiyoti tarixida Navoiyning she’rlari bilan ko‘p shug‘ullangan kimsa sifatida qayd qilingan yagona kishi bo‘lishi asarning muallifi ekanligi ehtimolini kuchaytirmoqda”,¹⁰ – deydi. Ha, bu ehtimol haqiqatga ancha yaqin. Umuman, u tadqiqotchining “Abushqa”ning tuzuvchisi haqida mulohazalari bilan tanishdik. B.Hasan va E.Umarovlar lug‘at muallifining nomini aniq-taniq ko‘rsatishsa, turk olimi M.Qa-

⁷ Umarov E. Eski o‘zbek lug‘atlari. – T. 1992, – B.11.

⁸ Mustafa S. Kaçalin Ko‘rsatilgan asar.

⁹ Mustafa S. Kaçalin Ko‘rsatilgan asar. – B.13.

¹⁰ Mustafa S. Kaçalin. Ko‘rsatilgan asar. – B.14.

chalin bu masalaga ehtiyotkorlik bilan yondoshadi. Bizningcha, “Abushqa” lug‘atining tuzuvchisi M.Qachalin aytganidek turk lug‘atshunosi Niyoziydir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Fattohov X. “Navoiy asarlariga tuzilgan lug‘atlar”, “O‘zbek tili va adabiyoti”, №4. 1973. – B. 79.*
2. *Hasanov B. Javohir xazinalari. – Toshkent. 1989. – B.17.*
3. *Niyazi. Nevāyīnin sözleri ve Çağatayca tanıklar. Hazirlayan Mustafa S. Kaçalin, Ankara, 2011, 18-S.*
4. *Caferoğlu A. Turk Dili Tarihi. II. – Istanbul. 1984, – B. 224-225.*
5. *Umarov E. Eski o‘zbek lug‘atlari. – Toshkent. 1992, – B.11.*

